

УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЧНА ПРОЗА ХVІІІ –
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. В ОЦІНЦІ МИХАЙЛА МАКСИМОВИЧА

У статті проаналізовано праці історика Михайла Максимовича, у яких ідеться про три твори, написані у ХVІІІ – ХІХ ст. – літопис Григорія Граб'янки, "Історію Русів" і "Чорну раду" П. Куліша. Наукова історіографія на той час іще не виокремилася як наука, тому відповідні словесні пам'ятки могли мати риси як художнього, так і наукового дискурсу. Критичне ставлення вченого до літопису Григорія Граб'янки змінюється на поблажливе у випадку з "Історією Русів" та на виважено-критичне до "Чорної ради" П. Куліша. М. Максимович, спираючись на праці попередників і сучасників, досить чітко окреслив певні рамки, у яких належало перебувати науковій історіографічній розвідці, водночас віддаючи належне художньому творові, сюжет якого побудований на історичних подіях.

Ключові слова: історіографія, літопис, памфлет, роман.

Yaroslav Myshanych. Ukrainian Historiographic Prose of the 18th – the First Half of the 19th century in Assessment of Mykhailo Maksymovych

The essay reviews the studies of Mykhailo Maksymovych that deal with the three works of the 18th–19th-century Ukrainian historiography. According to M. Maksymovych, one may classify the syncretic historiographic works within three main types. These are Cossack chronicles of the late 17th – early 18th centuries, journalistic pamphlets of the late 18th century, and historical novels of the mid-19th century. The scholar used different approaches analyzing the works from the mentioned groups (chronicle by Hryhorii Hrabianka, "History of Ruthenians", and "The Commoners' Council" by Panteleimon Kulish). The scholarly historiography of the time was not still shaped enough and the works from the field could have features of fiction and research studies simultaneously. The authors, who didn't understand history as a separate research field, were free of modern limits and could easily use both fictional and research techniques within the same work. The strict critical attitude of the scholar towards the chronicle by Hryhorii Hrabianka changed into tolerant in the case of "History of Ruthenians" and moderate critical in the analysis of "The Commoners' Council". M. Maksymovych tried to be objective in covering historical processes and worked hard to develop a scholarly approach in the evaluation of Ukrainian historiographical prose. Maksymovych took into account the specificity of every single work and, based on the ideas of his predecessors and contemporaries, rather accurately defined the proper frames of the scholarly historiography. At the same time, the scholar didn't deny the value of fictional works based on historical events.

Keywords: historiography, chronicle, pamphlet, novel.

Синкретизм як різновид еkleктики, як поєднання непеєднуваного, у добу Бароко був виявом не тільки прикладного мистецтва, а й людського мислення. Це явище почало зникати з культури вже наприкінці ХVІІІ ст., але в літературі тривалий час зберігало позиції: наукова історіографія в Україні виокремилася із синкретичної писемності аж у 1840-х роках, у працях М. Максимовича та М. Костомарова, а окремі риси цього феномену трапляються й пізніше. Поєднання багатьох жанрів письменства, фольклору й історіографії було основною рисою козацьких літописів, авторських історичних праць і художніх творів.

М. Максимович, як засвідчують статті з 1-го тому його праць, багато й наполегливо працював над виробленням наукового підходу в оцінці української історіографічної прози. Однак кожний конкретний твір учений сприймав суб'єктивно, незважаючи на авторство чи походження. Це можна побачити на прикладі кількох пам'яток, до яких тією чи тією мірою можна застосувати поняття "синкретизм".

Спираючись на дослідження М. Максимовича, умовно можна виокремити три основні типи синкретичних історіографічних творів: козацький літопис кінця XVII – початку XVIII ст., художньо-публіцистичний памфлет кінця XVIII ст. та історичний роман середини XIX ст. У нашому випадку це: літопис Григорія Граб'янки, анонімна “Історія русів” та “Чорна рада” П. Куліша. Наукова критика лунає на адресу цих творів, але підхід до всіх трьох у М. Максимовича відчутно різниться.

Якщо для літературознавців першорядну вагу має художня цінність тексту, то історикам потрібна достовірність наведених у ньому фактів. Відомо, що літописці не завжди дотримувалися історичної правди [3:1, 523], про що писав І. Срезневський у “Запорожской старине”. Питання в тому, як ставитися до фактичних помилок у літописах. М. Максимовичу належить чимало критичних відгуків щодо перевиданих у середині XIX ст. українських, або, за словами вченого, “южнорусских” літописів; історичний роман П. Куліша “Чорна рада” також викликав у нього цікавість.

Першою працею про козацькі літописи, що ввійшла до тритомного видання творів ученого, була стаття “Извѣстiе о летописи Григорiя Грабiянки, изданной 1854 года Кiевскою Временною Комиссiей”, надрукована в журналі “Москвитянин” 1855 р. [1]. У перших же рядках М. Максимович зауважує, що ім'я автора літопису звучить дещо інакше, ніж ми звикли чути, і називає його Григорієм Івановичем Гребенкою. Цікаво, але так само Гребенкою називає Граб'янку невідомий автор “Історії русів” [2, 228].

У цій же статті вчений згадує ще кілька історіографічних праць: літопис Самійла Величка 1720 р., літопис Василя Рубана 1773 р., історію про козаків запорозьких князя Семена Мишецького 1740 р., опис Петра Симоновського 1765 р., “Історію русів”, літописну оповідь Олександра Рігельмана 1785 – 1786 рр., топографічний опис Чернігівського намісництва Афанасія Шафонського 1786 р., видання Матеріалів для вітчизняної історії, здійснене М. Судієнком у 1853 – 1855 рр., а також історіографічні праці Г.-Ф. Міллера й Д. Бантиш-Каменського. Це було зроблено не лише для того, щоб показати популярність минулого України в середовищі російських інтелектуалів XVIII ст., а й для того, щоб визначитися з можливими історичними джерелами.

З-поміж вірогідних джерел літопису Граб'янки М. Максимович називає більш ранній літопис Самовидця, з якого гадяцький полковник, очевидно, запозичив відомості про останні роки XVII ст. [3:1, 219], а укладач літопису Самовидця певним чином “привласнив” початок літопису Граб'янки, на що вказують дуже подібні в обох помилки й анахронізми [3:1, 219].

Поруч із Самовидцем і Граб'янкою вчений ставить С. Величка, чий літопис “иногда отзывается еще прежним летописным простодушием и своенародным юмором, не смотря на пышно-реторическія свои вступленія” [3:1, 220], хоч історик і зауважує при тому, що Самовидець цілком і повністю належить XVII ст., як і Густинський літопис, натомість Граб'янка й Величко породжені XVIII ст.

Критичний і гострий тон дослідника раптово змінюється на розчулено-поблажливий, коли мова заходить про “Історію русів” – літопис, приписуваний Г. Кониському; тут можна побачити “художественное одушевление, которое давнопрошедшую жизнь народа иногда ставит живьем перед очами” [3:1, 220]. Учений не дозволяє собі різких висловлювань у стилі його молодшого сучасника, російського історика Геннадія Карпова на предмет історичної недостовірності, хоча й із жалем констатує, що “в этой истории часто недостает той верности и точности факта, из которых мы так бьемся теперь, домогаясь их и доискиваясь в современных памятниках, материалах, записках, актах”.

І тут таки напускається на решту українських літописів “потому, что тем же, можно сказать, поэтическим беспечьем и небрежьем о прозаической, мелочной точности факта – более или менее страждут все писания о Малороссии, даже те чисто-фактические, которые чужды всякого одушевления” [3:1, 220]. Учений закликає дослідників бути уважнішими, і тоді вони зможуть побачити недоліки (неточності) скрізь – від “Синописа” до останніх праць історика М. Маркевича.

Крім неправильних цифр, що стосувалися козацького війська, М. Максимович указує на деякі неточності з іменами. Скажімо, у війську Хмельницького був канівський полковник Савич, який у літописі польського автора Коховського через звичайну граматичну помилку перетворився на Rawicius (латинською), звідки Граб'янка увів у свій літопис полковника Павицького (того ж таки Савича). Самійло Величко цього Савича називає просто Каневським – за назвою полку. Далі цей же літописець згадує полковника Переяславця, який мав прізвище Лобода. Джерелом цієї помилки була польська *Bellum Scythico-Cosacicum* Пасторія, видана 1652 р., де справді йшлося про трьох козацьких полковників, які прибули на переговори з поляками під час битви під Берестечком; один із них, *Pereaslavecicus*, перетворився у Величка на Переяславця. Одним із трьох полковників був Гладкий, якого Коховський називає *Maximus Hladki*, а наші літописці, озираючись на польського автора, назвали його Максимом, хоча справжнє ім'я Гладкого було Матвій. Подібні виправлення М. Максимович робить щодо багатьох історичних осіб, яких літописці називали різними іменами з різних причин – Антона Ждановича (у літописах Антон Київський, Антон Чигиринський, Антошка Жданов, Адамович, Антон Волочай), Лук'яна Мозири (Мороза, Мрозовича, Морозенка), Федора Якубовича-Весняка (Вишняка, Богдана Вишняка, Якубовського, Якубовича), Івана Чорноти (Герасима Чорноти, Герасима Горкуші), Прокопа Шумейка (Шуменка) тощо.

М. Максимович указав на численні помилки в літописі Григорія Граб'янки; крім вищенаведених: кількість реєстрових козаків у 1650 р., кількість козацьких полків на той же час. Дослідник не тільки вказує на ці неточності, а й доводить, що автор хроніки запозичив їх із літопису польського історика Веспасіана Коховського [3:1, 221], а трохи згодом перекручені відомості про кількість козацького війська потрапили й до праць О. Рігельмана, П. Симоновського, Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича.

Багато помилок у літописі Граб'янки М. Максимович знаходить у згадках про полкові міста (усього 34 населені пункти) і полковників, що були при цих містах за гетьманування Б. Хмельницького. Насправді, деякі полковники були там значно пізніше. Учений згадує серед таких міст Паволоч, де хроніст називає полковником Андрія Дорошенка, тоді як за Б. Хмельницького тут був Іван Куцевич-Минковський, Зіньків із Василем Шиманом, який був там насправді аж 1663 р., Сосницю з Леонтієм Рукашкою (очевидно, Ракушкою), але насправді за Хмельницького там був полковником Яків Скидан, Стародуб із Григорієм Коробкою (насправді – Коровкою), який був полковником Чигиринським, а після розорення міста турками перебрався до Стародуба, а згодом до Києва, де й помер 1712 р. – у Граб'янки це три різні особи [3:1, 228]. Очевидно, із цієї ж причини назви деяких містечок він наводить без зв'язку з полковниками – Лисянка, Животов, Арклієв, Ічень. Максимович беззаперечно вважає, що тут відчутний вплив літопису Самовидця, де ці міста так само згадуються без прив'язки до імен козацьких полковників.

Учений не просто викриває помилки, які Граб'янка перейняв у Коховського, а наводить беззаперечно (на його думку) історичне джерело – книгу реєстрів війська Запорізького, написану 1649 р., про яку повніше розповів у другій своїй

статті [3:1, 222]. На підставі цього документа український історик, очевидно, виявив іще чимало помилок. Незрозуміло лише, чому сам Граб'янка не скористався книгою реєстрів, а звернувся до інших авторів, що писали про Україну.

Звісно, більша частина критики спрямована на редактора видання, Івана Осиповича Самчевського, за допущені й не виправлені помилки, за відсутність потрібного в спірних місцях коментаря. Очевидно, М. Максимович мав свої уявлення про цю наукову публікацію, через що критика літопису Граб'янки переходить на особу редактора, що розмістив у книжці уривки з літописного збірника Леонтія Боболинського: про волозького господаря Івону, про Івана Підкову, про Чигиринську війну й лист Ісаї Косинського до князя Єремії Вишневецького. Тут учений зауважує, що інтерес становлять лише перші два уривки, а решта матеріалів друкувалися раніше й незрозуміло, чому редактор вирішив розмістити їх на додаток до літопису Граб'янки. Крім того, чимало фактичних помилок стосуються Київського Синописа, автором якого редактор видання Самчевський уважав того ж таки Боболинського.

Насамкінець М. Максимович гостро критикує “Реєстр чернігівських князів Іоанна Левицького”, розміщений у додатках, про який редактор відгукнувся з великим пієтетом. Учений і тут знаходить неточності: не названі чернігівські князі Буй-тур Всеволод Святославич і його старший брат Олег, похований у Михайлівській церкві, яку укладачі літопису також не згадали, хоча ця пам'ятка архітектури важлива для “определенія местностей древнего Чернигова” [3:1, 230], бо була розташована на княжому дворі.

Історик виконав свою обіцянку: він створив усебічний огляд військової структури України XVI – XVIII ст. – полків і сотень козацького війська, викладений у розвідці “Обозрение городовых полков и сотен, бывших на Украине со времен Богдана Хмельницкаго” [3:1, 655–746]. Не буду докладно зупинятися на цій праці, бо її об'єкт виходить за межі теми статті.

Отже, учений-енциклопедист започаткував те, що нині називається науковою критикою – зважаючи на всі подробиці, переваги чи недоліки, він показав, яким має бути історіографічний твір, як його треба видавати. Щоправда, риторика Михайла Максимовича дещо емоційна, проте логічна й послідовна.

Працюючи над кандидатською дисертацією наприкінці 1990-х років, автор цих рядків ставив перед собою специфічне завдання – дати фахову оцінку літературним рисам “Історії русів”. Крапку в цій темі ставити зарано, бо й донині можлива дискусія про те, чи визнати козацькі літописи творами літератури чи історіографії? Очевидно, матимуть рацію й літературознавці, й історики, бо літописи рівноцінні як із літературного, так і з наукового погляду.

М. Максимович, скориставшись правом ученого-історика й знавця українських літописів, досить чітко окреслює місце “Історії русів” серед решти подібних творів: “История Конискаго, написанная в 60-тых годах прошлого столетия (насправді пам'ятку створено значно пізніше. – Я. М.), при недостатке достоверных материалов, и при избытке строительной силы ума, есть только набросок столь желанной для нас, художественной истории Малороссийскаго народа, проникнутый весь духом жизни, но обозначающий предмет свой верно только в общих очертаниях его и лишь в немногих подробностях” [3:1, 524].

Як бачимо, фактичні недоліки “Історії русів” зовсім не засмутили вченого; навпаки, він вважає, що художня історія потрібна, у загальних рисах вона достовірна, її дрібні огріхи несуттєві й вона безперечно посяде належне місце в історіографії.

Багатство фактів, на думку історика, дослідникам і літераторам слід шукати зовсім в інших творах – О. Рігельмана й Д. Бантиш-Каменського,

яких називає “склепами Малороссийской старины”, у яких “духом жизни не повеет!”. І саркастично завершує думку: “Вот тут настоящее место для критического трупоразъятия, в нынешнее время!” [3:1, 524].

Справжню наукову історіографію для Максимовича репрезентують праці О. Бодянського, В. Домбровського, Д. Зубрицького, М. Іванишева, М. Костомарова, М. Маркевича, О. Самчевського, М. Судієнка та деяких інших учених.

“Історія русів” ставила й досі ставить перед дослідниками нові питання. Одне з них – проблема персональної атрибуції тексту. До цієї теми М. Максимович звернувся в 1860-х роках. Учений заперечив авторство Григорія (у чернецтві Георгія) Кониського, відкинувши й Григорія Полетики як високоосвіченої людини, добре обізнаної з минулим рідного краю, котра не могла припуститися помилок, наявних в “Історії русів”. Дошукуючись правди, М. Максимович намагався знайти оригінал пам’ятки, щоб остаточно визначити її належність. У листі до О. Бодянського від 10 січня 1871 р. запитував про примірник “Історії русів”, який дістався Д. Бантиш-Каменському від Степана Ширая. Ще раніше Максимович переконував цього ж адресата в тому, що “Історія русів” – твір не Г. Кониського, а якогось талановитого аноніма [4, 170]. Але знайти оригінал історикові не вдалося, і про це він писав Бодянському пізніше [4, 177].

Заперечив авторство Кониського М. Максимович і в “Исторических письмах о козаках приднепровских” [3:1, 304–310], зауваживши, що велика кількість фактичних помилок, яких припустився автор “Історії русів”, несумісна із саном архієпископа, котрий прекрасно знав історію та був обізнаний із літописами та іншими документами. “А в истории Руссов совсѣм не видно близкого знакомства ни с современными актами, ни с польскими историками, ни с главнейшими малороссийскими летописями...” [3:1, 305]. М. Максимович писав у листах до М. Юзефовича, що справжній автор прикрився іменами двох малоросійських знаменитостей, аби захистити твір од надто прискіпливого вивчення. Псевдо Георгія Кониського було вже не актуальне після того, як пам’ятка вийшла друком, щасливо оминувши цензуру.

Своє бачення проблеми М. Максимович виклав, уперше згадуючи “Історію русів”, у статті “Об историческом романѣ г. Кулиша “Черная рада” 1857 г.”, опублікованій у першій книзі “Русской бесѣды” за 1858 р. Стаття містила відповідь на репліку П. Куліша з приводу не помічених Пушкіним історичних помилок “Історії русів”. На противагу Кулішеві, Максимович наводить статтю О. Пушкіна про Кониського, уміщену в журналі “Современник” 1836 р., де немає й натяку на якісь недоліки. Полемізуючи з П. Кулішем, український історик зазначав, що російський поет оцінив пам’ятку з мистецького погляду правильно (верно) і справедливо, назвавши її автора “великим живописцем”. На думку М. Максимовича, поет мав на увазі близькі й зрозумілі йому речі – художні риси твору, а дрібні фактичні помилки були для нього нецікаві, хоча відомі вже тоді. Історичні неточності стали об’єктом дослідження фахівців та були вказані набагато раніше. І. Срезневський за два роки перед тим (1833), друкуючи цікаві, але сумнівні оповідання з “Історії русів” у “Запорожской старине”, назвав їх “повѣстями Кониссаго”. Куліш писав про “зняття мантиї історика” з Кониського, але користувався для своїх висновків тільки працями С. Соловйова, йому ж віддав першість у віднайденні фактичних помилок у пам’ятці, хоча насправді це зробив І. Срезневський задовго до згаданих студій.

М. Максимович уважав цю пам’ятку результатом надміру письменницької сили й браку достовірних матеріалів у її автора, який створив нарис художньої історії України, що охоплює свій предмет лише в загальних рисах і небагатьох

деталях [3:1, 523–524]. Видно, що український учений прихильно ставився до “Історії русів” і намагався не применшувати заслуг її автора перед історичною наукою. Загалом дослідник іще кілька разів повертався до цієї пам’ятки, аж поки в 60-х роках не утвердився на думці, що Г. Кониський не міг бути її автором [3:1, 301–336]. Трохи дивним може здатися те, що “Історія русів” не викликала в нього не тільки критичного запалу, а й узагалі бажання дошукуватися якихось помилок у тексті. Пояснити це можна лише тим, що М. Максимович зрозумів її художню цінність і ще тим, що історія в ній була лише тлом для авторської фантазії, що й породило незвичну для вченого доброзичливість і поміркованість в оцінках “Історії русів”.

Очевидна строгість, із якою М. Максимович підходив до висвітлення окремих історичних фактів, поширювалася не лише на літописи та їх видавців, а й на літераторів, що прагнули використати історичні відомості у власних творах. Зокрема, у статті “Об историческом романе г. Кулиша “Черная рада” 1857 г.” вчений виступив на захист М. Гоголя, котрий, на його думку, був несправедливо зневажений в “Епілозі” до твору, де автор дорікає славетному землякові, що його повісті “мало заключают этнографической и исторической истины” і що Гоголь “не в состоянии был исследовать родное племя” [3:1, 516]. Крім того, у повісті “Тарас Бульба” письменник “обнаружил крайнюю недостаточность сведений о Малороссийской старине” [3:1, 516], що обурило П. Куліша.

Очевидно, такі закиди дуже роздратували М. Максимовича, бо він вирішив розповісти про те, як тогочасна російська й українська інтелігенція зустріла твори Гоголя. А щодо поінформованості письменника в галузі вітчизняного минулого вчений був твердо переконаний: “Гоголь очень достаточно знал историю Малороссии, язык и песни ея народа, и всю народную жизнь ея, и понимал их глубже и вернее многих новейших писателей Малороссийских” [3:1, 517]. М. Максимович влучно й делікатно окреслив ту межу, на якій сходяться історія і література, і зробив це саме на прикладі творів М. Гоголя: “свойство его поэтического гения было уже таково, что действительную жизнь он своевольно пересоздавал и преображал в новое бытие, художественно-образцовое” [3:1, 517]. І зразу ж пригадав поему “Полтава” О. Пушкіна, який був “покорене исторической действительности чем Гоголь в своем Тарасе Бульбе”.

В “Епілозі” до “Чорної ради” автор задекларував власні амбіції – “всего себя подчинить былому” й “каждому колеблющемуся уму доказать, не диссертацией, а художественным воспроизведением забытой и искаженной в наших понятиях старины, нравственную необходимость слияния в одно государство Южного Русского племени с Северным” (цит. за: [3:1, 518]). Згідно з наведеною декларацією, П. Куліш мав дуже строго й відповідально ставитися до історичних фактів у романі. Натомість М. Максимович наводить кілька прикладів того, що автор твору вельми довільно трактує деякі події, дати й діячів доби Руїни XVII ст. Загалом, основне критичне зауваження на адресу прозаїка – надмірне самозвеличення останнього: “Кулиш дает такой вид, будто с его занятий Малороссийскою стариною началась новая эпоха для Малороссийской истории; и он вместо действительного ея усовершения, предлагает свои собственные успехи в ней” [3:1, 522–523]. Щоправда, учений зауважує, що “романист и не обязан такою строгою покорностью к изображаемой им действительности, как историк” [3:1, 522].

М. Максимович ставить у провину авторові “Чорної ради” недостатнє знання літопису Самовидця – пам’ятки, відкритої надто пізно, аж 1843 р., про що той сам пише в “Епілозі” роману. Учений скептично сприймає намагання П. Куліша дотримуватися історичної правди – через поверхове знання вітчизняних джерел

і надмірне захоплення джерелами польськими. Більше того, М. Максимович про польських хроністів говорить хоч і з повагою, але досить стримано: “Живыя сношенія и личныя беседы с теми двумя почтенными Польскими учеными, которых он назвал, не значат еще утверждения в здравых понятиях об исторических явлениях Малороссии”. І зауважує з приводу Кулішевої заяви стосовно “новизни” його поглядів на українську історію: “Новый взгляд на историю козацкой Малороссии не значит еще верный взгляд, и бывает иногда хуже старого” [3:1, 526].

Критика М. Максимовича спрямована не так у бік роману, як на адресу автора. Художню цінність “Чорної ради” вчений не піддає жодним сумнівам, його бентежать лише зневажливе ставлення романіста до своїх попередників і спроби зробити роман історичною “істиною в останній інстанції”. Очевидно, що дослідник віддає належне П. Кулішу як першому вітчизняному письменникові, що опублікував історичний роман українською мовою – цю заслугу М. Максимович визнає беззаперечно.

Можна впевнено сказати, що праці вченого починають окреслювати в українській історико-філологічній науці рамки такого явища, як наукова історіографія, поступово виокремлюючи її з давно застарілого барокового, а згодом і романтизованого поєднання історії, публіцистичних, художніх та фольклорних форм і жанрів, таких як літописи, хроніки, кройнічки, діаріуші й памфлети. Очевидно, що М. Максимович критично, але з розумінням ставиться до старої історіографічної літератури, не відкидає її, віддає належну шану попередникам.

ЛІТЕРАТУРА

11. Известіє о летописи Григорія Грабянки, изданной 1854 года Киевскою Временною Комиссіей // Москвитянин. – Москва, 1855. – Т. 5. – С. 145–158.
12. Исторія русовъ или Малой Россіи. Сочиненіе Георгія Конискаго, Архієпископа Бѣлорускаго. – Москва, 1846.
13. Максимович М. А. Собрание сочиненій. Отдел исторический. – Киевъ, 1876. – Т. 1–3.
14. Титов А. А. Матеріали // Чтенія ОРЯС. – Москва, 1887. – Т. 1. – С. 170–177.

REFERENCES

1. *Izvestiie o letopisi Grygoriia Grabianki, izdannoi 1854 goda Kievskoiu Vremennoi Komissiei* (1855) *Moskvitianyn*, 5, 145–158. – Moskva. [in Russian]
2. *Istoriia rusov ili Maloi Rossii. Sochinenie Georbiia Koniskago, Arkhiepiskopa Beloruskago* (1846). Moskva. [in Russian]
3. Maksimovich, M.A. (1876). *Sobranie sochinenii. Otdel istoricheskii*. (Vol.1–3; Vol. 1). Kyiv. [in Russian]
4. Titov, A.A. (1887) *Materialy Chteniia ORIAS, 1*, 170–177. Moskva, Vol.1. [in Russian]

Отримано 1 серпня 2019 р.

м. Київ